

54. Джерела і національно-мовний колорит української фразеології. Актуальні проблеми української фразеології.

Добірна національна фразеологія – душа кожної мови

Іван Огієнко.

Комунікативна розминка

Як називають людину, яка позбавлена почуття гумору? А чому черству людину називають сухарем? Які ваші міркування стосовно цього?

Традиційна українська сміхова культура завжди відзначалася життєстверджуючим початком, щирістю, відчуттям свободи, відвертістю, добродушністю, самоіронією, мобільним реагуванням на складні життєві ситуації. Що означають вислови *сміятись від душі, крізь сльози сміятись, сміятись на кутні, в очі сміятись*?

У час беззастережного копіювання чужих для українців форм життя і шоу-культури відродження й відновлення цінних морально-естетичних та інтелектуальних надбань сміхової культури українців сприяє формуванню творчої особистості з виразними національними рисами. Сьогодні заактуалізовує крилаті вислови "Сміх врятує світ", "Сміх – геній спілкування". Обговоріть цю проблему в класі.

◇ Відгадай, що це:

На нього кидають слова і гроші, коли не цінують; його радять шукати у полі, коли хтось безслідно зник.

Вони не квіти, а в'януть; їх розвішують, як білизну, особливо дуже довірливі.

Ним можна клювати, як дзьобом; його задирають, коли зазнаються.

Він може довести до Києва і далі; його можна нагострити, як ніж.

Він коневі не товариш і дружній череді не страшний; скільки його не годуй, він усе у ліс дивиться.

Їм можна не вірити і навіть колоти їх; коли у них дивитися, то можна втратити себе.

Підберіть прислів'я і приказки, де стрижневими виступатимуть відгадані слова. З допомогою «Українсько-російського і російсько-українського фразеологічного словника» І.Олійника і М.Сидоренка перевірте, чи існують орієнтовні відповідники таких прислів'їв і приказок у російській мові.

Фразеологія – найбільш самобутнє явище. Поряд з лексикологією вона є єдиною ділянкою мовних явищ, де відбивається зміст культури, - вважає український мовознавець Віктор Ужченко.

Доведіть, доповніть цю думку аналізом тексту, що поданий нижче.

◇ Прочитайте текст. Визначіть його стильову належність, основну думку автора. Поясніть правопис підкреслених слів. Випишіть фразеологізми, з'ясуйте їх різновид, значення, висловіть припущення стосовно їх походження.

Що вам відомо про автора тексту? Чи є в бібліотеці школи книги цього автора? За сайтами Інтернету складіть розповідь про мовознавця Роксолану Зорівчак.

Фразеологія національної мови збагачується та вдосконалюється, відшліфовується, убираючи в себе скарби з приказково-прислівникового фонду, афоризмів, професіоналізмів, анекдотів, дотепів та каламбурів, індивідуально-авторських утворень, одне словом, - з усього того, що впродовж віків плекає і зберігає у своїй пам'яті носій мови - народ. Ось деякі зразки фразеологізмів: «Язик до Києва доведе, а інколи до кия»; «частувати (почастувати) березовою кашею (кого)» (бити кого-небудь); «дешевий від дірки з бублика» (дуже дешевий); «не бачити смаленого вовка» (не бути досвідченим, не зазнавати труднощів, випробовувань у житті); «битися за масляні вишкварки» (сперечатися, змагатися за щось незначне, не варте уваги) та ін. Значна частина фразеологізмів української мови ґрунтується на асоціаціях, пов'язаних із щоденним побутом, на спостереженні за світом рослин і тварин, прим.: «диба, мов муха в сметані» (хтось неповороткий, незграбний - іронічно); «прийти на потрушені груші» (прийти, з'явитися дуже пізно, запізно); «як комашки забігали (ползли, поповзли) по спині (у кого)» (хто-небудь відчув страх, переляк і т. ін.); «швидкий як черепаха» (дуже повільний, неповороткий, незграбний у рухах). На деяких фразеологізмах - відбиток нашої історії, пор.: «набігала, як татарська орда»; «де байрак, там козак»; «до булави треба голови»; «козацькому роду нема переводу»; «козацький мороз» (дошкульний холод); «хто любить піч, тому ворог Січ» та ін. (Роксолана Зорівчак).

Основним і невичерпним джерелом української фразеології є народна мова, що віддзеркалює різні сторони народного буття. Історико-культурологічні, етнографічно-побутові фразеологічні звороти пов'язані з повір'ями, звичаями, обрядами і вживаються для характеристики:

- 1) людини та її стану: *душа не з лопуцька, кувати вухналі зубами*;
- 2) поведінки людини: *в один гуж тягти, лизати халяви*;
- 3) соціального стану: *бути на ласкавім хлібі, сидіти на чужому возі*;
- 4) побуту: *вітром обгороджений, свіщі в борщі*;
- 5) звичаїв, обрядів, повір'їв: *на подзвін не дбати, справляти колодія*;
- 7) образів живої природи: *поки зозуля закує, моркву скребти* та ін.

Серед фразеологізмів, що відображають культурологічну цінність комплексно і вказують на якісь звичаї, знаходимо такі вислови, сртижневим словом яких виступає *пори́г*. Пори́г для наших предків був символом домашнього вогнища. Саме там, під порогом, жив дух-покровитель – домовий. Коли невістка вперше входила в хату, вона не мала права ступити на поріг, його треба було переступати. І сьогодні через поріг намагаються не вітатися і не прощатися, не передавати речей. За поріг хати не можна виносити сміття. Так фразеологізм *на поріг не пускати* означає «зачинити двері до своєї хати, не допустити до якоїсь справи»; переступити поріг чогось – «зважитися на щось». Це переосмислене розуміння порогу як важливої межі, визначає нову якість: на поріг показати – «вигнати», оббивати пороги – «часто приходити до когось, набридати».

◇ **Коли вживають вислови, подані нижче, що вони означають:**

батьківський поріг; оббивати поріг; показати на поріг; як на поріг не пускати, переступити поріг чогось, на поріг показати.

Побудуйте невелику розповідь (6-7 речень) на тему «На порозі нового життя». Які з наведених вище фразеологізмів можна використати в такій розповіді?

◇ **Випишіть із фразеологічних словників української мови (на вибір) фразеологізми, що відображають характер родинних стосунків, розкрийте їх зміст, допишіть ті, які зустрічаються у вашому родинному колі.**

◇ **Прочитайте фразеологізми, подані нижче. Що вони означають, коли вживаються: подавати рушники, брати рушники, побрати рушники, дбати (дати) рушники, готувати рушники, ставати (становитися) на рушник, слати (посилати) за рушниками, взяти рушники, вернутися з рушниками? Чи існують відповідники таких фразеологізмів у російській мові?**

Відповідь обґрунтуйте.

◇ **У складі багатьох фразеологізмів зустрічаються назви рослин, що є національними символами. Поясніть їх значення. Чи відобразилися у них особливості рослин? Чому назви рослин верба та калина вважаються національними символами?**

Як виросте гарбуз на вербі; вибуяв (вигнав) як верба, червона як калина; гарна як калина ; заливається мов соловейко на калині, як маків цвіт, як плугом одорав.

◇ **Мак є ментальною рослиною українців, яка пов'язана із народним світоглядом, а лексема мак є стрижневим словом фразеологізмів. Наведіть фразеологізми, що відповідають таким значенням:**

Це символ дівочої краси; символ сну, покарання, клопоту; на позначення добробуту і нестатків.

гарна як мак городній; спить як (мов, ніби і т. ін) після маківки (маківок, маку); задати перцю з маком; втерти маку; терти мак (на голові); як мак на четверо; з маком і з таким, макова росинка, макове зерно.

Наведіть приклади речень, коли використовуються підкреслені фразеологізми.

Цікаво знати

Фразеологізми зі стрижневими концептами *верба, дуб, осика, гарбуз, ряст, барвінок, мак* міцно "проросли" в українську етнокультуру і нерідко утворюють розгалужені семантико-структурні ряди. Наприклад, фразеологічні вислови, де вживана пара "**верба – груша**", посилюють експресію (*дарма верба, що груш нема! аби зеленіла*), активно варіюються (*наказав на вербі груш, дулю на вербі дістанеш*), функціонують і в інших слов'янських мовах, як-от: білоруське *на вярбе грушы растуць* у каго, польське *gruszki na wierzbie* (зустрічаються також у чехів, сербів, хорватів, болгар).

◇ **Проведіть асоціацію фольклорних символів:**

куниця - це ... , небо - це ..., місяць - ..., сонце - ..., зірки - ..., образ чистої води - це ... ; скаламучена водиця – це ... ; море, річка, вітер – це джерело ... , дощ - це ... , рушник - це ... , подарована хустина - символ ... , виноград - символ

◇ **Прочитайте порівняння, що існують у різних народів. Поміркуйте, яким українським порівнянням вони відповідають:**

болг. стрункий, як саджанець; очі карі, як перспілі вишні;

чех. і нім. рот великий, як ворота; очі, як окисдована сталь; довгий, як дердина; ніс великий, як еркер;

нім., швейц. тонкий, як хворостина;

фін. стрункий, як хворостина верби; рум'яна, як троянда; рот маленький, як суниця;

англ. червоний, як троянда (рум'яний, здоровий); червоний, як вишня; незграбний, як щеня; чорний, як ебенове дерево, як гагат; чорний, як буриштин;

кит. рум'яний, як пес; очі зелені, як виноград; струнка, як лоза.

Напишіть невелике оповідання «Розуміння краси у різних народів», використовуючи наведені звороти.

Формування української національної фразеології відбувалося головним чином через суспільну свідомість соціальних низів, переважно селянства, а також ремісників і козацтва. Прикладом чесних побратимів виступали козаки, характер яких вважається вищим типом українського національного характеру.

◇ **Визначіть, з яких художніх творів подані нижче уривки. Що вам відомо про авторів /автора? Подайте історико-культурологічні коментарі до фразеологічних висловів "козацької тематики". Що вам відомо про звичай побратимства в Україні?**

Поясніть розділові знаки в реченнях. Виконайте фонетичний, морфологічний і словотворчий аналізи підкреслених слів.

1. - Козаки сидять згорнувши руки! — каже Шрам.— Щоб ви так по правді дихали! Коли б не козаки, то давно б вас чорт ізлизав, давно б вас досі ляхи з недоляшками задушили або татарва погнала до Криму! Безумнії глави! Да тільки козацькою одвагою і держитесь на Вкраїні предся Русь і благочестива віра! Дай їм усім козацьке право! Сказали б ви се батьку Богданові: він би якраз потрошив об ваші дурнії голови свою булаву. Де в світі видано, щоб увесь люд жив при однаковому праві? Усякому своє: козакам - шабля, вам - безмін та терези, а поспільству - плуг да борона. У козаків не ставало війська, - ми сіли на коні; у козаків не було грошей, - ми дали їм і грошей, і зброю; укупі били ляхів, укупі терпіли всякі пригоди, а як прийшлося до розквітання, то козаки zostались козаками, а нас у поспільство повернено!

2. Може, ви чували коли-небудь про побратимство? Де вже не чувати! Се наш січовий звичай. Як не одрізай себе од миру, а все чоловіку хочеться до кого-небудь прихилитися: нема рідного брата, так шукай названого. От і братаються да й живуть довіку вкупі, як риба з водою.

"Давай,- кажу я своєму Чорногору, - давай побратаємось".-Давай."

От і зайшли у братство та й попросили пан-отця прочитати над нами із Апостола, що нас породило не тіло, а живе слово боже: і от уже ми тепер рідні брати, як той Хома з Яремою.

Історія багатьох фразеологічних зворотів є цікавою і пізнавальною. Наприклад, фразеологізм *сім п'ятниць на тиждень* використовується для характеристики нестійкої, легковажної людини, що часто змінює свої рішення, погляди, не дотримується своїх слів.

Колись існував культ „святої п'ятниці”. На відзначення її будувалися церкви. День відкриття яких вважався в певній місцевості святом. У цей день приймали та пригощали гостей, поминали

померлих. П'ятниця ставала строковим днем, з яким пов'язували виконання обіцянок, зобов'язань. Звісно траплялися й такі люди, які не дотримувалися слова і відкладали виконання своїх обіцянок до наступної п'ятниці або й переносили на інший день. У таких людей всі дні тижня ставали строковими, перетворювались у п'ятниці, а обіцянки так і залишались невиконаними. Так і з'явився вислів, що став усталеним і досить точно характеризує непослідовних, легковажних людей.

Фразеологізм *заварити кашу* означає “затіяти щось дуже складне, клопітне”. Лексемою “каша” в давнину позначали страву взагалі, вариво, тому це слово мало більш загальне значення, було широко вживане. З часом кашу почали використовувати як обрядову страву: її варили для відзначення усіх важливих календарних та родинних свят. Такі обрядові свята пов'язувалися з великою кількістю людей, що часто супроводжувалося певною неупорядкованістю, тому народне світосприймання подає кашу як символ клопотів, турбот.

Фразеологізм *Відрізана скиба (скибка) [від хліба]* має такі значення: “1) людина, яка відділилася від родини, стала жити самостійно (переважно про дочку, що вийшла заміж); 2) людина, яка втратила зв'язок зі своїм середовищем, змінила звичайний спосіб життя, діяльність”. фразеологи пов'язують походження цієї фраземи зі шлюбним обрядоккомплексом. Спочатку цим висловом позначали дочку, яку віддали заміж (у дім до чоловіка) і яка у зв'язку з цим не потребувала більше батьківської турботи. З часом цей вислів поширився і на синів, що відділялися від батьківської сім'ї.

◇ Відшукайте потрібні слова до першої колонки, щоб утворилися фразеологізми. З'ясуйте значення фразеологізмів і джерело їх походження:

Брати	Камінь за пазухою
Провідна	Шлях
Наріжний	Правити
Чорним	До відома
Тримати	Слід
Теревені	Зірка
Гарячий	По білому
Життєвий	Камінь

◇ Поясніть значення і походження фразеологічних одиниць.

блукати по світах; кидати / кинути якір (якоря), на ясні зорі, на тихі води; насиджене місце; не мати де голови (голову) прихилити; перелітний птах / перелітна птаха (птиця); сидіти на чемоданах; [як] переїжджа сваха; готувати (дбати) рушники (скриню); брати / взяти рушники; дістати (одержати) / діставати (одержувати) облизня; стати / ставати на рушнику; зав'язати / зав'язувати світ (вік, віку); світити / посвітити косою.

◇ Підготуйте повідомлення про походження фразеологізмів *довгий карбованець, від зорі до зорі, китайська грамота*.

◇ Ви учасник незвичного конкурсу «Фразеологія – це джерело сили та чистоти. Вона зміцнює нас духовно». Попередні учасники виступаючи, наголосили на таких характерних ознаках фразеологізмів. Продовжіть чи заперечте думки своїх опонентів.

1. Щоб увійти в душу, фразеологізм спочатку має зворушити серце. Коли воно живе, воно відчуває цілий світ - аж крається, кривавиться серце (душа), а ще тремтить, холодне, болить, горить, пламеніє, віщує, прокидається, ніє, мліє стискається, німіє, завмирає, тліє, горить, мовчить, радіє, сміється... Щось тяжке на серце (душу) давить, тисне... Але душа все-таки ніби глибша. Туди, немов у скарбницю, ховаємо те, що людина виплекала для добра. Звідки така думка? (Оксана).

2. Пізнати душу, віддзеркалену у фразеологізмах, означає побачити або навіть відчувати на дотик ній щось глибинне, рідне, своє. Є в українській мові слово "пучка". Навіть дивно, як я міг його досі не знати. Адже найчутливіше в руці - кінчики пальців. Здається, ніби не слова не знав, а не вмів на дотик відчувати щось. А ще відчуття таке, ніби якоїсь делікатної роботи не вистачало рукам. Виявляється, з цим словом є багато фразеологізмів: як пучка (голий, як пучка), один як пучка, ручками та пучками, і пальцем (пучкою) не торкнутися (не ткнути, не зачепити) - не заподіяти кому-небудь ні найменшої кривди, образи (син. і мухи не зачепить), обернути круг пучки, знати (вивчити, затвердити) як свої п'ять пальців (пучок) - дуже добре, досконало, з пучок [та з ручок] - власною тяжкою працею (Олег).

Для українців – хліборобської нації символом добробуту, гостинності, хлібосольства, здоров'я та багатства був завжди хліб. Те, що в Україні існував культ хліба, підтверджує "Словник української мови" в 11-ти томах, який налічує близько ста прикладів стійких виразів з лексемою хліб. Народні уявлення про матеріальні статки або скруту обов'язково пов'язувались із хлібом.

◇ Що означають такі фразеологізми? Які з них уживаються з кількома значеннями?

Їсти сухий хліб; мати хліб (шматок, кусок і т. ін.) хліба; (і) хліб і до хліба; перебиватися з хліба (з юшки) на воду (на квас); їсти чужий хліб; ласкавий хліб; легкий хліб; свій хліб; недаром хліб їсти.

◇ Ви член журі олімпіади з української фразеології. Деякі учасники нечітко або неправильно пояснили значення фразеологізмів. виправіть помилки у поясненнях.

Хоч греблю гати - все марно, без користі;
хоч кілок на голові теши, хоч кричи рятуї;
у свою шкуру не потовпиться - немає місця, дуже тісно; не переробиться; надто квапиться;
дерти носа - думати; мати лій у голові - незібраний, нерозумний, часто розгублюється, дурний;
вести нерозумний спосіб життя;
бути; як вареник у сметані - нестійкий у своїх поглядах, ідеалах;
реготати на кутні - дуже сміятися, веселитися;
хоч з лица воду пий - так спітнів.

Значення таких фразеологізмів можна з'ясувати і за електронним словником.

◇ З'ясуйте значення фразеологізмів і джерела їх походження за електронним словником.

Міряти на один аршин; багато вітру в голові; забивати баки; зігнути в баранячий ріг; згущувати барви; брати за барки; каїнова печать; блискавки метати; блиснути очима; брати в шори; виляти хвостом; виміняти шило на мило; геркулесова праця; випивати всю кров; як виросте гарбуз на вербі;

доливати масла до вогню; мазати медом по губах; дантове пекло; в один гуж тягти; підлатати ніс; скрутити в баранячий ріг.

Презентуємо видання

Електронне видання "Словники України" (К.: Довіра, 2006).

Модуль "Фразеологія" містить близько 56 тис. фразеологічних одиниць, які вживаються в сучасному українському мовленні. Фразеологізми є основою національного обличчя кожної мови; в них яскраво виявляється специфічний національний колорит, особливості образного народного мислення, власне національне сприйняття "мовної картини світу", віддзеркалення характерних особливостей культури і побуту, народних звичаїв, символіки, історичного минулого.

Сьогодні розвивається новий напрям фразеології – етнофразеологія, у центрі якої перебувають вислови, пов'язані із традиційною культурою. **Наприклад:** *дати гарбуза, колупати піч, макогін облизати, закопелив губи, скупаний у любистку, піти по нишпорках.* Це вирази питомі тільки в українській мові. Сюди ж належать і фразеологізми з національними власними іменами. **Наприклад:** *вискочив, як Пилип з конопель; Охрімова свита; за царя палька; бувати в Бувальцях; Чумацький Шлях.*

У випадку, що вимагає виразу *Ліс рубають - тріски летять*, українці мають своє: *Де борошно, там і порошно.* Російському *Скатертю дорога* відповідає наше: *Баба з воза - кобилі легше.* Ситуацію, яку окреслює вираз *У сімох няньок дитина без догляду*, українська душа відбила у прислів'ї *Де багато господаринь, там хата неметена.* Там, де росіяни вживали *На бідного Макара всі шишки летять*, українці казали *На похиле дерево кози скачуть*, а, замість позиченого *На лови їхати - собак годувати*, серед українців має поширення *Шити-білити - завтра Великдень.*

До поданих російських фразеологізмів доберіть український відповідник і складіть з ними речення. Визначіть синтаксичні функції фразеологізмів у реченні.

Бить баклуши; вешать нос; заблудиться в трех соснах; глас вопиющего в пустыне; краеугольный камень; не в бровь, а в глаз; кровь с молоком; медвежья услуга; намылить голову; попасть впросак; сесть в лужу; сидеть на бобах; бросаться в глаза; как с гуся вода; довести до белого каления; держать в ежовых рукавицах; за милую душу.

Наприклад: Ни к селу, ни к городу - ні в тин, ні в ворота; Глаза на мокром месте — Очі на мокрому місці.

◇ Закінчіть фразеологізми. Перекладіть їх на російську мову. Чи завжди можна підібрати відповідник? Чому? Відповідь обґрунтуйте.

1. Надути... 2. Пекти... 3. Бити... 4. Сидіти... 5. Накивати... 6. Вилетіло... 7. Дерти... 8. Перемивати...
9. Взятись... 10. Точити... 11. Намилити... 12. Віддати... 13. Згущувати... 14. Клацати... 15. Сходити...
16. Давати... 17. Набирати... 18. Викликати... 19. Влучити... 20. Виходити... 21. Зав'язати...

22. Розмотати... 23. Втратить. 24. Кусати... 25. Скалити... 26. Махнути... 27. Намотати...
28. Лягти... 29. Ходити... 30. Заварити...

Довідка: у ціль, на фінішну, вузол, клубок, голову, губи, зуби, рукою, на вус, трупом, ходором,
кашу, губи, раків, байдики, на шиї, п'ятами, з голови, носа, кісточки, за розум, зуби, шию,
кінці, фарби, зубами, зі сцени, бій, висоту, вогонь на себе.

Рефлексія і самоперевірка

Доберіть по три фразеологічні звороти, що відповідають такому змісту.

Про того, хто хвалить, надмірно підносить когось.

Про того, хто несамостійний, залежить від когось чи чогось.

Про того, хто приховує правду, обдурює.

Про того, хто ледарює, нічого не робить.

Про того, хто голодний, хоче їсти.

Тема для розмови

◇ Поміркуйте, що споріднює епіграф і вислови, подані нижче? Яка ваша думка стосовно ролі мови в житті людини?

«Мова, незважаючи на всі зовнішні впливи, зберігає свою індивідуальність, яка притаманна і її характеру... У мові ми завжди знаходимо сплав власне мовного характеру з тим, що мова перейняла від характеру нації... мова може бути побудована тільки з допомогою нації, якій вона належить» (Вільям фон Гумбольдт) .

«Мова – це не тільки простий символ розуміння, бо вона витворюється в певній культурі, у певній традиції» (Віктор Ужченко).

Завдання додому

Напишіть виступ до радіогазети «Фразеологія – найбільш самотутнє явище» (В.Ужченко).